

UOT 321. 01; 340. 11:1

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.173>

Günel Heydərova

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya

İnstitutunun dissertantı

gunelheyderova9900@icloud.com

Azərbaycan

MULTİKULTURALİZM VƏ HÜQUQİ ƏXLAQ: FƏRQLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN ETİK DƏYƏRLƏR VƏ HÜQUQİ NORMATİVLƏRİNİN SİNTEZİ

Açar sözlər: Etik dəyərlər, multikulturalizm, hüquqi əxlaq, normativ plüralizm, insan hüquqları.

Multikulturalizm və hüquqi əxlaq anlayışları çağdaş qloballaşma prosesləri fonunda həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə aktualıq qazanan sosial-fəlsəfi və hüquqi kateqoriyalardır. Müasir cəmiyyətlərin etnik, dini və mədəni müxtəlifliyinin artması, fərqli mənəvi dünyagörüşlərinin eyni hüquqi sistem daxilində mövcudluğunu təmin etmək zərurəti ilə nəticələnmişdir. Multikulturalizm yalnız mədəni müxtəlifliyi qəbul və təşviq edən sosial model kimi deyil, eyni zamanda hüquqi və əxlaqi sistemlərin bir-birinə uyğunlaşdırılmasını tələb edən kompleks bir ictimai-siyasi yanaşma kimi də çıxış edir. Bu baxımdan, multikulturalizm sadəcə tolerantlığın təşviqi ilə kifayətlənmir, hüquqi sistemin müxtəlif mədəni etiqad və dəyərlərə cavab verə biləcək şəkildə qurulmasını da nəzərdə tutur.

Digər tərəfdən, hüquqi əxlaq – yəni hüququn tək cə formal normativ sistem deyil, eyni zamanda etik prinsiplərlə əsaslandırılan sosial institut kimi başa düşülməsi – müasir hüquqşünaslıqda və hüquq fəlsəfəsində əhəmiyyətli müzakirə mövzudur. Hüquq sisteminin legitimliyi yalnız normativ səlahiyyətlə deyil, həm də əxlaqi əsaslandırılmalarla möhkəmləndirilməlidir. Məhz bu kontekstdə hüquqi əxlaq, müxtəlif mədəniyyətlərə xas etik dəyərlərin hüquq sisteminə necə inteqrasiya olunması, hüquqi qərarların mədəni və mənəvi kontekstdə nə dərəcədə ədalətli və məqbul olduğu kimi sualları gündəmə gətirir.

Multikultural kontekstdə hüquqi əxlaqın əsas problemi odur ki, hüquq universal norma kimi çıxış edərkən, əxlaq mədəniyyətə bağlı və

çox zaman subyektiv dəyərlər sistemidir. Bu səbəbdən, hüquqi sistemin həm normativ bütövlüyü qorunmalı, həm də fərqli mədəni qrupların mənəvi tələbatları nəzərə alınmalıdır. Bu balansın qorunması üçün hüquqla əxlaq arasında dialektik münasibətin qurulması və hüquqi qərarların etik kontekstlərdə şərhli vacib olur.

Bu məqalədə, multikulturalizmin hüquqi və əxlaqi çərçivədə təhlili aparılacaq, müxtəlif mədəniyyətlərin hüquqi normativləri və etik qavrayışlarının qarşılıqlı təsiri araşdırılacaqdır. Xüsusilə insan hüquqları, fərdi azadlıqlar, gender bərabərliyi, dini inanc və əxlaqi dəyərlərin toqquşduğu kontekstlərdə hüquq sistemlərinin hansı prinsipial yanaşmaları qəbul etməsi məsələsinə toxunulacaqdır. Məqsəd, müxtəlif hüquqi mədəniyyətlər arasında etik uyğunluğun təmin olunması yollarını ortaya qoymaq və bu prosesi beynəlxalq hüququn və hüquqi əxlaqın nəzəri əsasları ilə əlaqələndirməkdir.

1. Multikulturalizm fəlsəfəsi və Hüquq

Multikulturalizm, müasir cəmiyyətlərdə artan mədəni çətinliklərin və etnik-mənşəyə aid zənginliyin şəraitində bir arada yaşamaq modelidir. Bu model, fərqli mədəniyyətlərə malik insan qrupları arasında qarşılıqlı hörmət, dözümlülük və birgə-yaşayış üçün əsaslar yaradır. Belə bir çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə, müəyyən universal dəyərlərin qorunması tələbi multikultural siyasətin hüquqi mənzərəsini zənginləşdirir. Hüquq bu kontekstdə sosial sabitliliyin qorunması, çatışmaların tənzimlənməsi və bütün vətəndaşlar üçün bərabər imkanların yaradılması baxımından həlledicidir (Kymlicka 89).

Multikulturalizm ilə hüququn kəsişmə nöqtələrində yaranan etik suallar, hüququn tək formal normalar deyil, sosial-mədəni kontekstdəki əxlaqi əsaslara dayanaraq formalaşması zərurətini ortaya qoyur. Belə ki, J. Roulson universal ədalət prinsiplərini mədəni plüralizm şəraitində tətbiq etməyə çalışaraq, ictimai razılıq əsaslı etik-hüquqi sistemin zəruriliyini vurğulayır (Rawls 133). O, mədəni və dini müxtəlifliyin geniş yayıldığı cəmiyyətlərdə hüquqi sistemin legitimliyi və sosial sabitliyin qorunması üçün nəzərəcarpacaq bir yanaşma təqdim edir. J. Roulson, fərqli dəyərlərə malik fərd və qrupların bir arada yaşadığı plüralist cəmiyyətlərdə sabit və ədalətli bir siyasi sistemin yalnız ictimai razılıq (overlapping consensus) əsasında mövcud ola biləcəyini irəli sürür (Rawls 133).

Burada J. Roulsonun əsas məqsədi hüquqi və etik nizamın birbaşa spesifik dini və ya fəlsəfi sistemə əsaslanmadan, lakin onların təməl prinsipləri ilə ziddiyyətə düşmədən formalaşdırılmasıdır. Yəni dövlət və hüquq sistemi "neytral" qalmalıdır, lakin bu neytrallıq, fərqli dünyagörüşlərindən olan vətəndaşların minimum razılaşma əsasında qəbul edə biləcəyi ədalət prinsiplərini ehtiva etməlidir. Bu, həm hüquqi legitimliyi təmin edir, həm də sosial harmoniyayı qoruyur.

J. Roulson bu məqsədlə "təminatlı plüralizm" (reasonable pluralism) anlayışını işləyib hazırlayır. O qeyd edir ki, müasir demokratik cəmiyyətlərdə vətəndaşlar fərqli əxlaqi və dini dünya baxışlarına sahib olduqları üçün bir ortaq "yaxşı həyat" anlayışı üzərində razılığa gələ bilməzlər. Lakin, onlar ədalətli quruluş prinsiplərinə dair ümumi bir razılıq əsasında birləşə bilirlər. Bu razılıq fərqli nəzəri sistemlərin "örtüşən" (overlapping) elementlərindən ibarətdir. Məsələn, həm İslam etikasına, həm də liberal fəlsəfəyə, fərqli motivasiyalarla olsa belə, ədalət, ləyaqət, insan hüquqları kimi dəyərləri dəstəkləyə bilər (Rawls 134–135). Bu baxımdan onun təklif etdiyi ictimai razılıq əsasında formalaşan etik-hüquqi sistem, mədəni plüralizmin yaratdığı ən fundamental problemi – "*kimin etikasına hüquq üçün əsas olacaq?*" sualını – məntiqli şəkildə cavablandırmağa çalışır. O, hüququ müəyyən bir mədəniyyətin və ya dinin diktəsi olmadan, lakin onlara hörmət edən bir struktur kimi dizayn etməyi təklif edir. Bu, hüquq sisteminin

həm universal, həm də inklüziv olmasını təmin etməyə yönəlmişdir.

J. Roulsonun "original position" (orijinal mövqe) və "veil of ignorance" (cahillik pərdəsi) anlayışları bu universal ədalət modelinin fəlsəfi əsasını təşkil edir. İnsanlar öz sosial statuslarını, mədəni və dini mənsubiyyətlərini bilmədən ədalət prinsipləri seçsəydilər, onlar bütün qruplar üçün ədalətli olacaq prinsipləri seçərdilər. Bu abstrakt metodoloji model, fərqli mədəniyyətlərə malik vətəndaşlar arasında neytral və obyektiv hüquqi sistemin təməlini qoymaq məqsədi daşıyır (Rawls 102–109).

J. Roulsonun fikirlərinin fəlsəfi və hüquqi nəticəsi budur ki, mədəni plüralizm şəraitində hüquqi sistem yalnız hər kəsin qəbul edə biləcəyi ədalət prinsiplərinə əsaslanarsa, legitimlik və sabitlik təmin edilə bilər. Onun ictimai razılıq konsepti, hüququn sadəcə dövlətin sanksiya mexanizmi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin mədəni və etik müxtəlifliyini nəzərə alan ahəngli bir struktur olduğunu vurğulayır.

Fərqli mədəniyyətlərin hüquqi dəyərləri və etik qavrayışları bir-biri ilə zidd ola bilər. Bu baxımdan, müəyyən bir mədəni qrupun etik prinsipləri digərinin hüquqi normativləri ilə toqquşa bilər. Məsələn, Avropa hüquq sisteminə cinsi azlıqların evlənmə azadlığını təmin edən qanunlar, konservativ mədəni və dini kontekstlərdə əxlaqi narahatlıqlar yaratmaqdadır (ECHR).

Bəzi hallarda mədəni əxlaqın qorunması zərurəti hüquqi prinsiplərlə ziddiyyətə düşə bilər. Bu kontekstdə Azərbaycanın hüquqi sistemi özündə mədəni və milli dəyərlərlə yanaşı beynəlxalq hüquq öhdəliklərini də daşıyır. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu BMT-nin İnsan Huquqları Üzrə Ümumi Bəyannaməsi və Avropa İnsan Huquqları Konvensiyası, hüquqi sistemə bərabərlik, ləyaqət və diskriminasiyanın qadağan olunması kimi universal əxlaqi meyarları daxil edir (UN General Assembly, Art. 1; ECHR, Art. 14).

Multikulturalizmin hüquqi çərçivə ilə uzlaşdırılması, hüququn əxlaqi və mədəni şərtlərə açıq formada qurulmasını zəruri edir. Hüquq sistemləri, mədəni müxtəlifliyin yaratdığı etik spektrə cavab verə bilmək üçün şəffaf, inklüziv və mütərəqqi yanaşma mexanizmləri tətbiq etməlidir.

2. Fərqli mədəniyyətlərin etik və hüquqi qavrayışları

Fərqli mədəniyyətlərin hüquqi və etik qavrayışları, hüquqi sistemlərdə normativ tənzimləmələrin formalaşmasına, habelə sosial münasibətlərdə davranış kodlarının müəyyənləşdirilməsinə birbaşa təsir edir. Hüquq, bir cəmiyyətin normativ əsaslarını təşkil edən və qaydaların tətbiqini təmin edən struktur olmaqla yanaşı, fərqli mədəniyyətlərdə dəyişkənlik göstərən etik meyarların qanunvericiliyə necə inteqrasiya olunacağını da müəyyən edir. Əxlaq isə, daha çox daxili inanc sistemləri və ictimai dəyərlərlə bağlı olub, şəxslərin davranışlarını “doğru” və ya “yanlış” kimi qiymətləndirən subyektiv ölçülərlə işləyir (Kymlicka, 37).

Bu baxımdan, hüquqi və etik qavrayışların qarşılıqlı təsiri multikultural kontekstlərdə daha da mürəkkəbləşir. Müxtəlif ölkələr milli hüquq sistemlərini multikulturalizmə uyğunlaşdırmaq üçün fərqli hüquqi modellər və etik yanaşmalar formalaşdırmışdır. Liberal hüquqi sistemlərdə fərdi azadlıqlar və insan hüquqları əsas götürüldüyü halda, kollektivist cəmiyyətlərdə ictimai harmoniya və dini-əxlaqi dəyərlər üstünlük təşkil edə bilər (Parekh 104).

Multikulturalizmin hüquqi tənzimləməsində ən çox qarşılaşılan problemlərdən biri, müxtəlif mədəniyyətlərə aid hüquqi və etik normaların ziddiyyət təşkil etməsidir. Bu ziddiyyətlər, xüsusilə insan hüquqları, gender bərabərliyi, din azadlığı kimi sahələrdə bariz şəkildə özünü göstərir. Məsələn, Avropa hüquq sistemində qadınların ailədaxili münasibətlərdə bərabər hüquqlara malik olması hüquqi norma kimi tətbiq edilir (ECHR, Art. 14), lakin bəzi İslam ölkələrində şəriət hüququnun tətbiqi nəticəsində qadınların hüquqi statusu daha məhdud çərçivədə müəyyən edilir (An-Na'im 85). Lakin, bu norma bəzi İslam ölkələrində, xüsusilə İran və Səudiyyə Ərəbistanı kimi şəriət hüququna əsaslanan sistemlərdə ziddiyyətlə qarşılır. Bu ölkələrdə qadınların hüquqi statusu, ailə, miras, şahidlik və ictimai sahələrdə daha məhdud şəkildə müəyyən olunur. 2022-ci ildə İranda Məhsa Əmini adlı gənc qadının polis tərəfindən hicab qaydalarına əməl etmədiyinə görə saxlanması və həbsdə vəfat etməsi bu problemin hüquqi və etik təzahürünü açıq şəkildə göstərdi ("From Iran, 2025).

Bənzər bir ziddiyyət Fransada müşahidə olunur. Fransız dövləti sekulyar prinsiplərə əsaslanaraq, dövlət məktəblərində dini simvolların istifadəsini qadağan edir. Məsələn, 2023-cü ildən etibarən müsəlman qızların geyimləri dövlət məktəblərində qadağan edilmişdir. Bu qərar, dövlətin neytrallıq prinsipinə uyğun olsa da, fərdi dini azadlıqların məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilir ("Religious, 2023). Bu nümunə din azadlığı ilə dövlətin hüquqi müdaxilə sərhədləri arasında mövcud olan gərginliyi göstərir.

Bu nümunələr göstərir ki, multikultural cəmiyyətlərdə hüquqi tənzimləmələrin uğuru, fərqli mədəni və dini qrupların dəyərlərinə qarşı həssaslıqla yanaşmaqdan və universal insan hüquqları prinsipləri ilə yerli etik normalar arasında optimal tarazlıq yaratmaqdan asılıdır. Hüquq sistemləri bu istiqamətdə daha çevik, adaptiv və inklüziv olmalıdır ki, ziddiyyətlər dialoq və hüquqi transformasiya yolu ilə aradan qaldırılsın.

Bu növ fərqliliklər multikultural cəmiyyətlərdə hüquqi sistemlərin təkə normativ tənzimləmə mexanizmləri deyil, həm də etik cəhətdən inklüzivlik göstəricisi olmasını tələb edir. Hüquqi əxlaqın əsas məqsədi müxtəlif mədəniyyətlərin dəyərlərini təmsil etməklə yanaşı, ümumi bir etik çərçivə yaratmaqdır. Bu isə, fərqli mədəni kontekstlərdə hüququn tətbiqində mədəniyyətlərarası dialoq və hüquqi plüralizm kimi yanaşmaları önə çıxarır (Bielefeldt, 101-102).

Fərqli mədəniyyətlərin hüquqi və etik qavrayışlarının uyğunlaşdırılması, təkə normativ harmoniyanın deyil, həm də mədəni müxtəlifliyin hüquq sahəsində qorunmasının zəruriliyini göstərir. Bu sintez, hüquqi əxlaqın multikultural dəyərlərlə necə inteqrasiya oluna biləcəyinə dair fundamental sualları önə çəkir.

3. Etik və hüquqi əsasların sintezi

Fərqli mədəniyyətlər arasında hüquqi və etik əsasların sintezi, müasir multikultural cəmiyyətlərin qarşısında duran ən mürəkkəb və həssas məsələlərdən biridir. Multikulturalizmin hüquqi diskursda yer alması yalnız mədəni müxtəlifliyin tanınması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu müxtəlifliyin hüquq sistemində hansı şəkildə inteqrasiya ediləcəyini və etik prinsiplərlə necə uzlaşdırılacağını da tələb edir.

Hüquqi və etik sintez, mədəni fərqlilikləri hüquqi strukturda nəzərə almaqla yanaşı, universal dəyərlərin qorunmasına da xidmət etməlidir. Bu kontekstdə sintez dedikdə, nə homogenləşdirmə, nə də relativist güzəşt nəzərdə tutulur; əksinə, müxtəlif mədəni kodların birgə mövcudluğu əsasında balanslaşdırılmış hüquqi-etik çərçivə formalaşdırılmalıdır.

Bu baxımdan, hüquq və əxlaqın sintezi, həm normativ plüralizmi qəbul edən hüquqi mühitin yaradılmasını, həm də bu müxtəlifliyin etik əsaslarla idarə olunmasını tələb edir. Belə bir sintez, fərqli mədəniyyətlər arasında hüquqi qarşılıqlı əlaqənin yalnız formallıqla deyil, həm də mənəvi prinsiplərlə tənzimlənməsinə imkan yaradır. J. Roulson "siyasi ədalət" konsepsiyası bu mövzuda mühüm nəzəri baza təqdim edir. Onun fikrincə, ədalətli cəmiyyətlər fərqli əxlaqi baxışları olan qrupların ortaq razılığa gələ bildiyi "overlapping consensus" modelinə əsaslanmalıdır (Rawls, 13-15). Bu model hüquqi və etik sintez üçün konseptual çərçivə yaradır, çünki burada fərqliliklərə hörmət, ümumi prinsiplərlə birləşdirilir.

Sintez prosesi yalnız nəzəri deyil, həm də praktik səviyyədə kompleks yanaşmalar tələb edir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (ECHR) insan hüquqları və azadlıqlarını universal dəyərlər kimi qəbul etsə də, bu hüquqların həyata keçirilməsində dövlətlərə "margin of appreciation" tanıyır. Bu yanaşma, fərqli mədəni və hüquqi ənənələri nəzərə almağa imkan yaradır (Letsas, 80). Beləliklə, hüquqi sistemlər bir tərəfdən universal hüquqları tanıyır, digər tərəfdən isə bu hüquqların yerli kontekstə uyğun tətbiqini təmin edir.

Hüquqi və etik sintez həm normativ plüralizmə açıq olmalı, həm də mədəniyyətlərarası dialoqu stimullaşdırmalıdır. M. Sandelin qeyd etdiyi kimi, "*sosial ədalət yalnız fərdlərin hüquqlarına deyil, onların ictimai identikliyinə də əsaslanmalıdır*" (Sandel, 13). Beləliklə, hüquq sistemləri yalnız abstrakt fərdlərə deyil, real cəmiyyətin mədəni strukturlarına cavabdeh olmalıdır.

Hüquqi və etik əsasların sintezi, multikultural cəmiyyətlərdə sosial ədalət, hüquqi legitimlik və etik dayanıqlılığın təmin olunması üçün əsas mexanizmdir. Bu sintez, yalnız hüquqi normativlərin uyğunlaşdırılması deyil, həm

də müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus əxlaqi dəyərlərin dialoq və konsensus vasitəsilə bir araya gətirilməsidir. Belə bir yanaşma, qlobal etik sistemin yerli mədəni identikliklə harmoniyasını təmin edir.

Multikulturalizmin tətbiqi müxtəlif cəmiyyətlərdə hüquqi və etik əsasların sintezi baxımından fərqli yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası özünəməxsus modeli ilə seçilir. Azərbaycanın multikulturalizm modeli həm normativ hüquqi sistemdə, həm də ictimai-etnik münasibətlərdə etik və hüquqi dəyərlərin sintezinə əsaslanır. Bu sintez, bir tərəfdən ölkədəki müxtəlif etnik, dini və mədəni qrupların hüquqlarını qorumağa yönəlmiş hüquqi mexanizmlərlə, digər tərəfdən isə milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və qarşılıqlı dözümlülük əsasında formalaşan etik münasibətlərlə təmin olunur.

Azərbaycan Konstitusiyasının 25-ci maddəsində birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, heç kəs irqinə, dininə, dilinə, cinsinə, mənşəyinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır. Bu norma, hüquqi bərabərlik prinsipinin konstitusiyon zəmanətidir. Lakin, yalnız hüquqi norma kifayət etmir – bu bərabərlik real ictimai münasibətlərdə də yaşanmalıdır. Bu isə, etik davranış kodekslərinin, cəmiyyətin mədəni kodlarının və tolerantlıq fəlsəfəsinin tətbiqi ilə mümkündür.

Azərbaycan modeli burada mühüm üstünlük göstərir: ölkə tarixən müxtəlif dinlərin və millətlərin dinc yanaşı yaşadığı məkana çevrilmişdir. Bu tarixi təcrübə, hüquqi sistemin formalaşmasında da öz əksini tapmışdır. 1992-ci ildə qəbul edilən "Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanun bu baxımdan əsas hüquqi sənədlərdən biridir. Qanun yalnız hüquqi çərçivə müəyyənləşdirmir, eyni zamanda dini konfessiyalar arasında etik davranış və qarşılıqlı hörmətin təşviqinə xidmət edir (Qanunvericilik Toplusu, 2023, s. 14–17).

Azərbaycan multikulturalizmində yalnız hüquqi bərabərliklə məhdudlaşmır. Məsələn, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin, Azərbaycan Pravoslav Kilsəsinin, Dağ Yəhudiləri Dini İcmasının və digər dini qurumların dövlət tərəfindən bərabər səviyyədə dəstəklənməsi və rəsmi tədbirlərdə iştirakı hüquqi tanınmanın və etik münasibətin real təzahürüdür. Bu hal, dini və mədəni fərqlərin qarşılıqlı hörmət çərçivəsində

cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edir. Azərbaycanın bu sahədə institusional yanaşması da sintezə xidmət edir. Prezident yanında Multikulturalizm üzrə Dövlət Müşavirliyi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və UNESCO-nun dəstəyi ilə həyata keçirilən “Azərbaycan – mədəniyyətlərarası dialoq ölkəsi” təşəbbüsləri, hüquq və etikanın sintezini beynəlxalq norma və milli model çərçivəsində təqdim edir. Məsələn, “Bakı Prosesi” çərçivəsində keçirilən beynəlxalq forumlarda Azərbaycanın milli multikulturalizm modeli həm hüquqi zəmin, həm də mənəvi-etnik harmoniyanın nümunəsi kimi təqdim olunur (Мамедзаде, s. 382–384).

Azərbaycan multikulturalizmi hüquqi və etik əsasların sintezində unikal bir model təqdim edir: burada dövlət hüquqi mexanizmlər vasitəsilə fərqlilikləri tanıyır və qoruyur, cəmiyyət isə tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət əsasında etik birgəyaşayışı təmin edir. Bu sintez yalnız normativ deyil, həm də sosiokultural bir platforma kimi fəaliyyət göstərir və regional model kimi digər multikultural ölkələr üçün də nümunə ola bilər.

Multikulturalizm və hüquqi əxlaq arasında münasibət, qloballaşan və mədəni cəhətdən gətikcə daha müxtəlifləşən dünyada hüquqi-fəlsəfi diskursun mərkəzində dayanır. Müasir cəmiyyətlərdə müxtəlif mədəniyyətlərin, dini inancların, dil və ənənələrin bir arada yaşaması artıq istisna yox, norma halını almışdır. Bu vəziyyət isə, hüquq sistemlərini və etik nəzəriyyələri ciddi şəkildə yenidən düşünməyi zəruri edir. Multikultural şəraitdə hüququn missiyası təkəcə ictimai nizamı qorumaqdan ibarət deyil; hüquq eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin hüquqi və etik özünəməxsusluqlarını tanımalı və onların bir arada harmonik şəkildə mövcud olmasına şərait yaratmalıdır.

Əxlaq və hüquq arasında tarixi baxımdan bəzən paralel, bəzən isə, toqquşan münasibətlər mövcud olmuşdur. Lakin, multikultural mühitdə bu iki sistemin inteqrasiyası yeni bir sinergetik münasibət tələb edir. Hüquq sistemləri universal prinsipləri – insan hüquqları, azadlıq, bərabərlik və ləyaqət kimi dəyərləri – qorumaqla yanaşı, fərqli mədəni qrupların spesifik əxlaqi tələblərini və identikliklərini də nəzərə almalıdır. Bu balansın əldə olunması, hüququn legi-

timliyi və cəmiyyətin sosial sabitliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Hüquqi-etik sintez dedikdə burada bir “orta dəyərlər sahəsi”nin formalaşdırılması nəzərdə tutulur ki, bu da müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn fərqli hüquqi və əxlaqi yanaşmaların ümumi prinsiplər üzərində uzlaşdırılması ilə mümkün olur. Belə bir sintez modeli həm pozitiv hüquq normalarını, həm də kontekstual etik baxışları nəzərə almağı tələb edir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının tətbiqi təcrübəsində "margin of appreciation" prinsipi göstərir ki, beynəlxalq hüquqi sistemlər yerli mədəni-etik kontekstdə hüquqi normaların tətbiqinə çevikliklə yanaşmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, etik və hüquqi sintez yalnız universal prinsiplərin diktəsi ilə deyil, həm də onların lokal təzahür formalarının dialoqu ilə mümkündür.

Azərbaycan kontekstində bu yanaşma daha da əhəmiyyətlidir. Bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası və beynəlxalq hüquq sənədləri universal hüquq normalarını tanıyır və təmin edir, digər tərəfdən isə milli-mədəni dəyərlər – o cümlədən dini-əxlaqi norma və ənənələr – hüququn təcrübə sahəsində öz əksini tapır. Bu, hüququn həm pozitiv normativ mənbə, həm də mənəvi-mədəni daşıyıcı funksiya daşdığı göstərir. Burada hüquq, yalnız inzibati mexanizm deyil, həm də cəmiyyətin dəyərlər sisteminin ifadəsidir.

Eyni zamanda, multikultural cəmiyyətlərdə hüquqi sistemlərin qarşılaşdığı çağırışlardan biri də fərqli mədəniyyətlərə mənsub qruplar arasında potensial ziddiyyətlərin yaranmasıdır. Bu ziddiyyətlər bəzən qadın hüquqları, ailə qanunvericiliyi, din azadlığı və ya ifadə azadlığı kimi sahələrdə üzə çıxır və hüququ etik dilemmanın mərkəzinə qoyur. Bu səbəbdən, əxlaqi və hüquqi sintez sadəcə nəzəri problem deyil; o, eyni zamanda praktiki siyasət və hüquqi qərarların mərkəzində duran dinamik bir prosesdir.

Etik və hüquqi əsasların sintezi, yalnız hüquq elminin deyil, eyni zamanda fəlsəfə, sosiologiya və mədəniyyətsünaslıq sahələrinin birgə təhlilini tələb edən kompleks bir fenomendir. Bu sintez, multikulturalizmin sosial birgəyaşayış modelinə çevrilməsi üçün fundamental əsasdır. Belə bir sintez həm fərdi hüquqların qorunmasını, həm də kollektiv mədəni identikliklərin tanınmasını təmin edərək, daha ədalətli və ink-

lüziv bir cəmiyyətin qurulmasına imkan yaradır. Əxlaq və hüququn bu inteqrasiyası olmadan, nə hüquqi bərabərlik, nə də sosial harmoniyadan danışmaq mümkündür. Beləliklə, multikultural hüquqi əxlaq anlayışı yalnız hüquqi normativliklə deyil, həm də etik şüur və mədəni empatiya ilə formalaşır.

Ədəbiyyat

1. An-Na'im, Abdullahi Ahmed. *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a*. Harvard University Press, 2008.
2. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası." *Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi*, 2023, <https://www.constitution.gov.az>
3. Bielefeldt, Heiner. "'Western' versus 'Islamic' Human Rights Conceptions?: A Critique of Cultural Essentialism in the Discussion on Human Rights." *Political Theory*, vol. 28, no. 1, 2000, pp. 90–121.
4. "Dini Etiqad Azadlığı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu." *Qanunvericilik Toplusu*, 2023, pp. 14–17. <https://www.e-qanun.az/framework/916>.
5. "European Convention on Human Rights." (ECHR) *Council of Europe*, 2023. https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
6. "From Iran, A Message of Hope on International Women's Day." *Time*, 8 Mar. 2025. <https://time.com/7265646/iran-international-womens-day-narges-mohammadi-nobel/>.
7. Kelly, Paul. "Religious Schools: A Transparent Right to Discriminate?" *Australian Journal of Human Rights*, vol. 29, no. 2, 2023, pp. 145–163. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10383441.2023.2278363>.
8. Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press, 1995, p. 89.
9. Letsas, George. *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford UP, 2007.
10. Parekh, Bhikhu. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Harvard University Press, 2000.
11. Rawls, John. *Political Liberalism*. Columbia University Press, 1993.
12. "Religious Freedom in Multicultural Societies." *MDPI Religions*, Special Issue, 2023, https://www.mdpi.com/journal/religions/special_issues/religious_freedom_multicultural_societies.
13. Sandel, Michael J. *Justice: What's the Right Thing to Do?* Farrar, Straus and Giroux, 2009.
14. UN General Assembly. *Universal Declaration of Human Rights*, 1948, Article 1.
15. Мамедзаде И. "Мультикультурализм как философская проблема и идеология", Материалы Бакинского Международного Гуманитарного Форума 4-5 октября 2012 г.; с.381-385.

Summary

Gunel Heydarova

Multiculturalism and legal ethics: the synthesis of ethical values and legal normativity in different cultures

The globalization processes of the century and the growth of ethno-cultural diversity of societies have made multiculturalism a relevant topic in moral and legal discourses. The article analyzes the relationship between multiculturalism and legal morality, as well as the interaction of ethical values and legal norms of different cultures. Different approaches to morality and law in different religious, cultural and political systems create significant problems in the formation of a universal legal and ethical framework. In particular, such values as human rights, equality and prohibition of discrimination may contradict morality in some cultural contexts. The article considers the possi-

bilities of cross-cultural synthesis of legal ethics and ways of taking into account the moral and legal needs of different societies. The goal is to show how cultural diversity can be balanced with ethical principles in legal systems.

Keywords: *Ethical values, multiculturalism, legal morality, normative pluralism, human rights.*

Резюме

Гюнель Гейдарова

Мультикультурализм и правовая этика: синтез этических ценностей и правовых нормативов в разных культурах

Процессы глобализации и рост этнокультурного разнообразия обществ сделали мультикультурализм актуальной темой в этических и правовых дискурсах. В данной статье анализируются точки пересечения мультикультурализма и правовой этики, а также взаимное влияние этических ценностей и правовых норм различных культур. Различные подходы культурных, религиозных и политических систем к морали и праву создают серьёзные проблемы на пути формирования универсальной этической и правовой модели. В особенности такие ценности, как права человека, равенство и запрет дискриминации, могут вступать в противоречие с моральными нормами в отдельных культурных контекстах. В статье рассматриваются возможности межкультурного синтеза в сфере правовой этики и пути учёта этических и правовых потребностей различных обществ. Цель состоит в том, чтобы показать, как правовые системы могут уравнивать культурное разнообразие с этическими принципами.

Ключевые слова: *этические ценности, мультикультурализм, правовая этика, нормативный плюрализм, права человека.*